

KƏRƏM HƏTƏM OĞLU MƏMMƏDOV

*Tarix elmi üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti, Arxeologiya və
etnoqrafiya kafedrasının dosenti,
e-mail : kerem_memmedov@yahoo.com*

BORÇALI BÖYÜK SƏLCUQ İMPERATORLUĞU TƏRKİBİNDƏ

Açar sözlər : Səlcuq, Gürcüstan, Borçalı, türk

Ключевые слова : Сельджук, Грузия, Борчалы, тюрк

Keywords : Seldjuk, Georgia, Borchali, turkish

460 – cı ildə (miladi təqvimlə 1067 - 1068) Abxaz hakimi IV Baqratin Bərdəni qərət etməsi sultanın qərbə doğru yeni yürüşə çıxmasına səbəb oldu. Yürüşün önündəki qoşuna Savtəkin Alxas başçılıq edirdi. Rumluların ordusunun içərisində ən döyüşkən dəstələr firəng süvarilərindən və Şəki piyadalarından ibarət idi. Şəki vilayətində Axsartan hakimlik edirdi. Bu vilayətin sıx meşələrində Rum və Abxazdan gələn quldurlar sığınacaq tapmışdılar. Sultan bu meşələrin bir hissəsini məhv etdirdikdən sonra orada iki qala aşkar olundu. Qalaların divarları metal lövhələrdən inşa olunmuş, mis mıxlarla bərkidilmişdi. Bu qalaların hakimlərilə Şəki hakimi arasında ədavət olduğundan onlar sultanın hüzuruna gələrək islamı qəbul edib təslim oldular. Sonra Şəki hakimi Axsartan sultanın yanına gəldi və doqquzda dayanaraq, onun hüzuruna girməyə cəsarət etmədi. Sultan Alp Arslan qulluqçularına buyurdu : «adlı – sanlı nəsilədən olan bu zəti içəri dəvət edin». Sultan çadırına buraxılan Axsartan söylədi : « insana xas olan yanlışlıqdan əl çəkərək sənin hüzuruna gəlməkdə mənim məqsədim xristianlıqla tamamilə üzülüşmək və islamı qəbul etməkdir». Taxtdan enən sultan onun alınından öpdü və ikisi öz göz yaşlarını saxlaya bilməyərək ağladılar. Məlik Axsartan şəhadət gətirdikdən sonra ona sünnət edildi və yanına göndərilən fəqih Quran surələrini izah etdi. (1.s.159)

Bundan 3 həftə sonra sultan Alp Arslan 1068 – ci ilin dekabrında Abxaz hakimi IV Baqrat üzərinə yeridi. Tiflis əmiri Əli ibn Cəfər, “alban nəslindən olan” Taşır hakimi Kürike və Şəki hakimi Axsartanın müşayiətilə səlcuqlu ordusu Araqvi çayının sol sahilindəki Caçva adlı yerdən keçib Tiflis yaxınlığına yetişdilər. Dekabrın 10-da sübh tezdən Səlcuqlu ordusu Borçalıya yerləşdi. (2. s.159). Tiflis şəhərinin qala divarlarının eni və hündürlüyü 40 dirsək idi. Tiflisə daxil olan sultan burada Süleyman peyğəmbərin tikdirdiyi hamamı gördü. Bu hamamın suyu yerdən isti çıxır. Sultan burada Cümə məscidi inşa etdirdi. Bundan sonra sultan Alp Arslan Məsxeta və Samtavro qalaları üzərinə hücum edərək onları ələ keçirdi. (1. s.56). IV Baqrat Laparitin oğlu İvaneni sultanın düşərgəsinə göndərərək aman istədi. Sultan Alp Arslan xərac veriləcəyi müqabilində IV Baqratı bağışlayacağını bildirdi. (2. s.160). Yanvar ayında havalər kəskin şəkildə pisləşdi. Qar-boran bütün yolları bağlamışdı. Bundan istifadə edən IV Baqrat sultana tabe olmaqdan boyun qaçıraraq, ordu toplamağa başladı. Lakin bu ordu qar çovğununa düşərək məhv oldu. Beş ay Borçalıda qalan sultan indiki Qardaban (Qaratəpə) şəhərini saldırdı və orada cümə məscidi inşa etdirdi. (1. s.56; s.193). Gürcü mənbəyinin verdiyi məlumatlara görə bu dövrdə Borçalı və ona qonşu bölgələrdə səlcuqlu ordusunun sayı 500 minə çatırdı. (2. s.160). Sultan Gəncəyə, oradan da Bərdəyə gəldi. O, Araz çayını keçərək Larcən kəndində yaşı iki yüzə çatan şeyxi ziyarət etdi və ona min dinar verdi.

Borçalının idarəsi Şəddadi hökmdarı Fəzluna tapşırılmışdı. 1068-ci ilin yayında Fəzlun 33 minlik nəfərlik ordu ilə Tiflis ətrafındakı Didqori və İsanı düzənliyində düşərgə saldı. Səlcuqlu ordusunun bölgədə olmamasından istifadə edən IV Baqrat Muxran yaxınlığında Fəzlunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Tiflis müdafiəsiz qalsa da onu ələ keçirməyə cürət etməyən Baqrat, gürcü mənbələrində Sital ərəb adlandırılan Dmanisi əmirini Tiflisə çağıraraq şəhəri ona təslim etdi. Bundan sonra IV Baqrat Bostanşəhər və Tiflisdən cənubda olan digər şəhərləri çapıb taladı. Sultan Alp Arslan Savtəkin Alxası Cənubi Qafqaza göndərdi. Onun vasitəçiliyi ilə IV Baqratla Şəddadi hökmdarı Fəzlun arasında razılaşma əldə edildi. (2. s.160).

Hicri 463 – cü ildə (20.X.1069 – 8.X. 1070) sultan Alp Arslan Cənubi Azərbaycanda olarkən Bizans imperatoru Roman IV Diogenin 300 minlik ordu ilə onun üzərinə yeridiyini eşitdi. Bizans

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

imperatorunun ordusunda ermənilər, gürcülər, Qərbi Avropa cəngavərləri, yunanlar, ruslar, çərkəzlər, habelə xristian oğuzlar, peçeneqlər və xəzərlər də var idi. Bizans imperatorunun əsas məqsədi müsəlman türklərini Azərbaycandan vurub çıxartmaq, Böyük Səlcuq imperatorluğuna son qoymaq idi. İbn əl Vərdinin verdiyi məlumata görə isə Bizans ordusunda 400 mindən çox əsgər, 1000 araba silah, 400 araba nalbənd ləvazimatı, 1200 döyüşçünün qulluq etdiyi və hər biri 10 kintar (1 kintar 97,5 kq – a bərabərdir. - *Müəllif*) daş atan taran var idi. Bizans ordusunun yerlə – yeksan etdiyi Minbicə şəhərinin əhalisi kömək üçün sultan Alp Arslana müraciət etdilər. Sultan Alp Arslanın ordusunda isə 15 min atlı var idi. O, vəziri Nizamülmülkə və arvadına belə bir məktub göndərdi : «Mən yanımdakı ordumla düşmən üzərinə gedirəm. Əgər sağ qalsam bunu Allahın mərhəməti sayacağam, şəhid olsam bu Allahın lütfüdür. Mənim varisim oğlum Məlikşah olsun ». (3.s.121).

14 avqust 1071 – ci ildə sultan Əhlətlə Malazgird arasındakı əz – Zöhrə adlanan yerə gəldi və Savtəkin Alxazı Bizans imperatorunun yanına sülh danışıqlarına göndərdi. Təkəbbürlü imperator elçiyə belə söylədi Reydə danışıqlar aparacağını bildirdi. Sultanın faqihi Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Əbdülməlik əl Buxari əl Hənifi danışıqların alınmamasından narahat olan Alp Arslana dedi : « sən Allah dini uğrunda döyüşürsən ! Mən inanıram ki, uca Allah bu qələbəyə sənənin adını yazacaq, Hücuma xətlərin minbərlərdən allahsızlara qarşı döyüşənlərə qələbə duaları etdikləri müqəddəs cümə günündə hücum et.Onda o dualar müstəcəb olacaq». İraq, Xorasan və Mazandaranda ara qarışıqların baş qaldırmamaları üçün vəzir Nizamülmülk Həmədana gəldi. Döyüşə atılan sultan öz döyüşçülərinə belə müraciət etdi : “Kim istəyirsə çıxıb gedə bilər çünki, burada nəyəsə icazə, və ya qadağa qoyan sultan hakimiyyəti yox, Allahın hökmü keçir!” Ox – yayını yerə atan sultan qılıncı əlinə aldı və atını dulladı (Qədim Türk ənənəsinə görə döyüşdə öldürülmüş əsgərin atının quyuğu ya kəsilir, ya da düyünlənirdi. Bu mərasim dullama adlanırdı - *Müəllif*). Bizans imperatorunun ordusunun sağ və sol cinahlarında quzlar (xristian oğuzlar) və peçeneqlər, aryeqardda (qoşunun arxasında) isə Andronik Dukanın başçılıq etdiyi erməni – gürcü – yunan və s. xalqlardan ibarət dəstələr yerləşdirilmişdi. Səlcuqlu ordusu döyüşə qədim Türk adəti üzrə “ura” və İslam qaydası üzrə “Allah, Allah” nidaları ilə başladılar. “Ura” sədalarını eşidən quz və peçeneqlər qarşılarında öz soydaşlarının olduğunu bilərək, səlcuqlular tərəfinə keçdilər. Axşama yaxın döyüş başa çatdı. Sultan ordusunda xidmət edən məlüklərdən biri bizans imperatorunu əsir tutdu. Bu qulamı Nizamülmülk bağışlamış Sədəddövlə onu təriflədikdə, Nizamülmülk demişdi : “Əşi, sən də bu qulamı elə tərifləyirsən ki, guya o bizə Rum hökmdarını tutub gətirəcək !”. Sultan Alp Arslana əmirəlmömin əl Qaim Biəmrillahdan gələn təbrik məktubunda yazılmışdı: “Dinin dirəyi, ərəblərin və əcəmlərin hakimi, bütün müsəlmanların sultanı, müslümlərin pənahı, əmirəlmöminin gücünün təsdiqisən!” (1. s.58-60).

Bu döyüş ərəfəsində IV Baqrat yenidən Səlcuqlulara xəyanət edərək Roman IV Diogenin tərəfinə keçmişdi. Malazgird döyüşündən əvvəl Bizans imperatoru Ərzurumda olarkən 20 minlik zirehli atlı ordunu IV Baqratın əmrinə göndərmişdi. Osetinlərin hökmdarı Darqoleli də 40minlik qoşunu da IV Baqratın oğlu Georginin Gəncə ətrafını talanda iştirak etdi. Lakin Bizans ordusunun Malazgirddəki ağır məğlubiyyət xəbərini alan IV Baqrat yenidən Sultan Alp Arslanın yanına elçilər göndərib bağışlanmasını dilədi. Elçilərlə birlikdə IV Baqrat illik xərac və bahalı hədiyyələr də göndərmişdi. Alp Arslan tərəfindən yenə də bağışlanan IV Baqrat 24 noyabr 1072-ci ildə öldü. (4.s.35 ; 2. s.161)

1072 – ci ilin sentyabrında Tabğac hakimi Şəms əl – Mülkə qarşı hərbi əməliyyatlar zamanı əsir tutulmuş Yusif əl Xarəzmi sultan Alp Arslanı ağır yaraladı. Onun bu hərəkəti kimin tovlatması ilə etməsi hələ də məlum deyil. Çünki, Alp Arslanı ağır yaralayan Yusif , sultanın erməni fərraşı tərəfindən mızraqla öldürüldüyündən bu sui – qəsdə tam araşdırmaq mümkün olmamışdır. Ağır yaralanmış sultan 465 – ci il rəbiiəvvəl ayının sonuncu şənbə günü (miladi təqvimlə 8 dekabr 1072 – ci il) vəfat etdi və Mərvdə atası ilə əmisinin yanında dəfn olundu. Onun ölümündən sonra 6 oğlu qaldı : Məlikşah, Təkiş, Ayaz, Tutuş, Börübars, Arslan Ərgün. Müasirlərinin yazdığına görə ləyaqətlə həyat sürmüş böyük sultan ədalətli, mömin, din yolunda qalibiyyətli ərən olmuş, hər gün kasıblar üçün 50 qoyun kəsdirmişdir. (1. s.62-63)

Sultan Alp Arslanın Cənubi Qafqaza 1064 və 1072-ci illərdəki yürüşləri nəticəsində Borçalının Bizansın himayə etdiyi IV Baqratın əlinə keçməsinin qarşısı alındı. Bölgənin valiliyi Savtəkin Alxasa tapşırılmışdı. Böyük Səlcuq sultanlığına Məlikşah (1072 - 1092) keçdiyi ildə Kutaisdə IV Baqratın 16 yaşlı oğlu II Georgi (1072 - 1089) Abxaz – gürcü çarı elan edildi. Taxta çıxdıqdan sonra Xorasana –

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

sultan Məlikşahın yanına gedərək ona öztəbəəliyini bildirən II Georgi, mənsub olduğu Baqratilər sülaləsinin əsas rəqibi olan "turanlı" Orbelelilər nəslinin nümayəndəsi olan Liparitin oğlu İvanenin könlünü almaq məqsədilə Osetya hökmdarının yardımı ilə tutduğu Samşvilde, Bostanşəhər (Rustavi) və digər Borçalı torpaqlarını ona verdi. İvane bununla razılaşmadıqda II Georgi 1073 – cü ildə Üç Qala (Sami tsixe) və Şəki hakimi Axsartanın qüvvələri ilə birlikdə Samşvildeni mühasirəyə aldı. İvane Borçalının cənubuna doğru sıxışdırılsa da, II Georgi sonda Samşvildeni yenidən İvaneyə qaytarmağa məcbur oldu. Bu da İvanenin II Georgiyə qarşı münasibətini dəyişdirmədi. O, II Georgiyə mənsub olan Qaq qalasını ələ keçirərək Şəddadi Fəzluna satdı. Bundan sonra İvane oğlu Liparitlə birlikdə sultan Məlikşahın yanına – İsfahan şəhərinə gedərək, II Georgiyə qarşı ondan yardım istədi. 1075-ci ilin yayında sultan Məlikşah Cənubi Qafqaza yürüş etdi. (5.s.144). Gəncəyə gələn Məlikşah Samşvildeni İvanenin oğlu Liparitə verdi. Dumanis əmirliyinin idarəsi isə Yağısıyan oğlu Məhəmmədə tapşırıldı. (6.s. 110). Şəddadilərin hakimiyyətinə son qoyan Məlikşah Savtəkin Alxası "Aran və Şirvanın" valisi təyin edərək ona "sərhəng ül xass" adını verdi. (7.s.107). 48 minlik ordunu da Savtəkin Alxasın ixtiyarına verən Məlikşah 1076-cı ildə İsfahana qayıtdı. Savtəkin Alxas Dumanis və Dvin əmirlərinin birləşmiş orduları ilə II Georgiyə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq Samşvildeyə gəldi. II Georginin müttəfiqi isə Şəki hakimi Axsartan idi. Tiflis yaxınlığındakı Partsxis qalası ətrafındakı döyüşdə II Georgi qələbə qazandı. Bu qələbədən ruhlanan II Georgi türklərin əlində olan Qars, Vənənd qalalarını tutdu və türkləri sıxışdırmağa başladı. (8. s.212; 2.s.163; s.181). Bizansın şərq əyalətlərinin canişini Griqor Bakuryan II Georgi ilə görüşərək onu bu qələbə münasibətilə təbrik etdi və Qars qalasının II Georgiyə məxsus olduğunu təsdiq etdi. Cənubi Qafqazda müsəlman türklərin vəziyyətinin pisləşməsi – Savtəkin Alxası məğlub edən II Georginin müsəlman türkləri sıxışdırmağa başlaması, İvane Orbelianinin Samşvilde qalasını müsəlman türklərin üzələrinə qapatması, ermənilərin Aniyə yiyələnmək istəmələri və Borçalının itirilmə təhlükəsi sultan Məlikşahı yenidən Cənubi Qafqaza yürüşə çıxmağa vadar etdi. 1078-ci ilin qışında Borçalıya gələn sultan Məlikşah Samşvildeni alaraq İvane Orbelianini əsir tutdu. Savtəkin Alxasa yeni ordu verərək İsfahana döndü. (8.s.77 ; 2.s.163,s.181).Savtəkin Alxas yenidən II Georgiyə qarşı yürüşə başlasa da yenə uğur qazan bilmədi. Sultan Məlikşah II Georgiyə qarşı gürcü mənbələrində "güclü adam və sərrast oxçu" adlandırılan Danişməndilər nəslindən olan əmir Əhməd göndərdi. Qarsı yenidən türklərə qaytaran əmir Əhməd Kveli yaxınlığındakı döyüşdə II Georginin sayca türklərdən bir neçə dəfə çox olan ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. II Georgi Acarıstana, oradan da Abxaziyaya qaçdı. Ərzurum, Oltu və ona bitişik bölgələri Bizans canişini Griqor Bakuryanın əlindən alan əmir Əhməd çoxlu qənimətlə şərqə - Borçalıya doğru çəkildi. O, yolda Bizans üzərinə yürüşə çıxan Borçalı türklərinin hərbi qüvvələri ilə rastlaşdı. Bu qüvvələrə İsa Börü ilə Əbu Yaqub başçılıq edirdilər. Əmir Əhməd onlara Bizans üzərinə yürüş etməkdənsə Abxaziyaya hücum etməyin sərfəli olduğunu təlqin etdi. II Georginin məğlub edildiyini və əmir Əhmədin çoxlu qənimət ələ keçirdiyini gören Borçalı türkləri əmir Əhmədlə Tiflis ətrafına qayıtdılar. " Türklər yer üzünü – Asisporini (Ersis), Klarcetini, Şavşetini, Acaranı, Samsxeni (Üç Qala), Kartlini, Samokalakonu (Kutais ətrafını), Çkondidini (Qərbi Gürcüstan) çəyirtkə kimi doldurdular". Kutaisi, Artanuci (indiki Türkiyə ərazisindəki Ardanuç çayı sahilindəki qala) və Klarceti səhraları yandırıldı (2. s.163; s.181). Gürcü tarixşünaslığında 1080-ci ildən etibarən "Böyük Türklük" (Didi Turkoba) dövrü başladığı qeyd olunur.

1082 – ci ildə II Georgi İsfahana – sultan Məlikşahın yanına gedərək üzr istəməyə məcbur oldu. Gürcü mənbələrinə görə "bütün insanlardan öz geniş ürəkliliyi və mərhəməti ilə seçilən, adil hakim, xeyrxah və xristianları sevən, aqlında şəhər fikri olmayan" Məlikşah II Georgini "öz doğma oğlu kimi qarşıladı". Sultan Kaxet və Eretini II Georgiyə bağışladı və ona çoxsaylı ordu verdi. (2. s.163; s.182). Böyük Səlcuq imperatorluğuna ömrünün sonuna qədər sadıq qalacağına adn içən II Georgi Abxaziyaya çəkildi. Sultan Məlikşah Borçalı və qonşu bölgələrdə yaşayan türklərə II Georginin torpaqlarına yürüşlər etməmələri ilə bağlı fərman göndərdi (7.s.109). Kaxetin II Georgiyə verilməsindən təlaşa düşən Şəki hakimi Axsartan sultan Məlikşahın hüzuruna gedərək, atası Alp Arslanla olan münasibətlərini sultana xatırlatdı. Kaxet Axsartana qaytarıldı. Sultan Məlikşah Savtəkin Alxasın yerinə Qütbəddin İsmayılı Qafqaz və Arrana vali təyin etdi. 1084-cü ildə İmadüddövlə Savtəkin Alxas Qafqazdan Bağdada gəldi. Xəlifənin vəziri Əbu Şüca onu təmtəraqqla qarşılamış, xəlifə isə onu mükafatlandırmışdı. Bağdadda xəstələnən Savtəkin İsfahana getmiş və orada vəfat etmişdi.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Borçalıda və eləcə də Cənubi Qafqazda müsəlman türklərin hakimiyyətinin bərqərar olmasında böyük xidmətləri olan Savtəkin Alxas “Sultan Toğrul zamanında asassin fitnəsini ortadan qaldırmış, Sultan Alp Arslanın Arran və Qafqaza yürüşlərində öndə getmiş, Malazgird döyüşündə iştirak etmiş, Sultan Məlikşahın əmisi Kavurd ilə mübarizəsində gənc sultanı müdafiə etmiş, daim gürcülərə qarşı mübarizə aparmış Hacib İmad al-Davla Nasir al-Din Əbu Mənsur Savtəkin” 1084-cü ilin sentyabr ayında vəfat etdi. Böyük Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi Savtəkinə mədhiyyələr yazmışdı. (9.s.224)

1087 – ci ildə III dəfə Qafqaza gələn Sultan Məlikşah Qara dəniz sahillərinə qədər irəlilədi. Bizansdan xərac aldı.

Məlikşah qılıncını Qara dənizə atmış, bununla da bu ərazilərin daimi türklərin olacağını simvolik şəkildə bildirmişdi. O, Qara dənizin sahillərindən götürdüyü bir ovuc qumu atası Alp Arslanın məzarı üstünə səpərək demişdi : “Ata, müjdələr olsun! Oğlun dünyanın sonuna qədər hakim oldu” (7.s.112).

Səlcuqlular zamanında müsəlman türklərin Borçalıda mövqeləri daha da gücləndi. “Tiflisdən Bərdəyə qədər gözəl yerlərdə çadırlarını quran türkləri sultan da daxil heç kim buralardan çıxarda və zərər verə bilməzdilər... Türklər Arranın ovalarını, dağlarını, təpələrini və qalalarını doldurdular” (10.s.38). Səlcuqlu hakimiyyəti dövründə Gürcüstanda şəhər həyatı daha da canlandı və mədəniyyət inkişaf etdi. (11.s.89).

20 noyabr 1092-ci ildə Sultan Məlikşah Bağdadda zəhərləndirilərək öldürüldü. Hakimiyyət uğrunda Məlikşahın böyük oğlu Börküyarıqla, hakimiyyətə öz kiçik yaşlı oğlu Mahmudu gətirmək istəyən Məlikşahın arvadı Türkan Xatun arasında mübarizə başladı. Rəsmən sultan elan edilən Börküyarıq qardaşı Məhəmməd Təpəri Azərbaycan və Cənubi Qafqaz valisi təyin etdi. 1099-cu ildə Məhəmməd Təpər yanında olan Türkan Xatun və ona bağlı olan əmirlərin təhrikilə qardaşına qarşı qiyam qaldırdı. Börküyarıqın Xorasan valisi olan qardaşı Səncər də Məhəmməd Təpərə qoşuldu. Müttəfiqlər Börküyarıqı məğlub edərək, İsfahanı tutdular. Xaç yürüşlərinin şiddətləndiyi bu məqamda böhranlı vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə xəlifənin və İslam alimlərinin təşəbbüsü ilə qardaş qırğınına son qoymaq üçün tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə Börküyarıq sultan kimi qalsa da, Azərbaycan və ona bitişik ərazilər isə Məhəmməd Təpərə verilir. (12.s.89-95). 1104-cü ildə Börküyarıq vəfat etdikdən sonra Məhəmməd Təpər Böyük Səlcuq sultanı elan olundu.

Böyük Səlcuq sultanlığına tabe olan II Georjinin adı mənbələrdə 1089-cu ildən sonra çəkilməyə də onun 1112-ci ilə qədər hakimiyyətdə olduğunu və rəsmən 1089-cu ildə hakimiyyətə gəldiyi iddia edilən oğlu Davidlə birgə hakimlik etmişdir. (13.s. 72)

Bir tərəfdən Böyük Səlcuq imperatorluğu daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, digər tərəfdən I Xaç yürüşü nəticəsində Suriya və Qüdsün xristianlar tərəfindən işğalı müsəlman türklərin əsas qüvvələrinin xaçlılara qarşı yönəlməsi Qaxetin, Bostanşəhərin (Rustavi) və Lorunun gürcülərin əlinə keçməsinə şərait yaratdı. (2.s.208). Lakin Borçalı ərazisindəki əsas şəhərlər – Tiflis, Dmanis, Rustavi və s. türklərin əlində idi. Kür və Rion çayları sahillərində, Tiflisdən Bərdəyə qədər olan ərazilərdə öz saysız-hesabsız sürüləri ilə kef içərisində yaşayan türklərin heç nədən qayğıları yox idi. Onlar öz şəhərlərində ticarətlə məşğul olur, yaz gələndə isə Borçalıdan Ağrı dağına qədər olan yaylaqlara çıxırdılar (2.s.188).

IV David Səlcuqlulara tabe olsa da xaçlıların Suriya və Şərqi Anadoludakı qələbələrə ruhlanaraq bu asılılıqdan qurtarmaq üçün yollar axtarırdı. Onun hakimiyyətinin ilk illərində Abxaz-Kartli krallığı yerli və köklü ailələr qəbul

edilən eristavların (gürcü dilindən tərcümədə eris-ər, tavi-başçı) əlində idi. Bu eristavlar IV Davidə illik vergi ödəyirdilər. Davidin, onlar üzərində hökmdarlıq hüququnu tam bərpa etməsi üçün güclü və nizami bir orduya ehtiyac vardı. Bu ordu eyni zamanda onu Səlcuqlara qarşı mübarizə üçün də lazım idi. Belə bir ordu qurmaq üçün o Aral dənizinin şimalından bütün Şimali Qafqaz və Qara dəniz sahillərinə qədər ərazilərdə hökmran olan, şaman olduqları üçün Səlcuqlu oğuzları ilə düşmən olan, onların “kafir” adlandırdıqları qıpçaqlarla əlaqə yaratdı. 40 minlik qıpçaq ordusunun köməyi sayəsində 29 aprel 1091-ci ildə Bizans imperatorunun Konstantinopol qapılarına qədər gəlib çıxmış peçeneqləri darmadağın etməsi IV Davidin qıpçaqlara olan inamını daha da artırmışdı. IV David qıpçaq hökmdarı Saruxanın oğlu Araq xanın qızı Guranduxtla evləndi. 1118 – ci ildə 45 min qıpçaq döyüşçüsü öz ailələri ilə birlikdə Daryal keçidini aşaraq IV Davidin hakimiyyəti altında torpaqlarda yerləşdilər. Onlar yavaş-yavaş xristian dinini qəbul etməyə başladılar. (2.s.188 - 190).

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Qıpçaqlar, Cənubi Qafqaza gəlməmişdən əvvəl Orta Asiyada da oğuzlarla şiddətli müharibələr etmişdilər. Onların bu münafişələri Səlcuqlular dövründə də davam etmiş və Böyük Səlcuq sultanı Alparslan bir neçə dəfə "kafir Kıpçak"lara qarşı səfərlər tərtib etmişdir. Qıpçaqlar müsəlman olmadıqları üçün Səlcuqlular qaynaqlarında "kafir, dinsiz" olaraq qeyd edilirdilər. (1. s.44)

Xarəzmın yuxarı hissəsində Səlcuqlularla, daha sonra da Xarəzmşah Anuştağınlarla qıpçaqlar arasındakı şiddətli müharibələr yüz ildən artıq davam etmiş və qıpçaq-oğuz düşmənçiliyi ənənəvi bir şəkil almışdır.

1118-ci ildə Məhəmməd Təpərin vəfat etməsilə Böyük Səlcuq sultanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən qızıxdı. Xorasan valisi olan Məlik Səncər qardaşının ölüm xəbərini alan kimi Mərvdə özünü sultan elan etdi. Məhəmməd Təpərin vəliəhdi Mahmud da özünü sultan elan edərək əmisi və qaynatası olan Sultan Səncərə qarşı ordu yeritdi. 12 avqust 1119-cu ildə Tehran yaxınlığındakı Savə yaxınlığındakı döyüşdə Sultan Səncər qələbə qazandı. Rəziləşmə əsasında "Böyük Sultan" elan edilən Səncər, Böyük Səlcuq imperatorluğunun Xəzər dənizindən qərbdəki ərazilərini Mahmuda güzəştə getdi. Paytaxtı İsfahandan Həmədana köçürən Mahmud İraq Səlcuq sultanlığının əsasını qoydu. (11.s.237).

Qıpçaqlardan ibarət olan ordunun köməyi ilə IV David mülki türk-müsəlman əhalisinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. 1120-ci ilin noyabrında Borçalıda Aşorniya və S evgilimcədə adlı yaşayış məskənlərində yaşayan müsəlman türklərə amansız divan tutuldu. "Sevgilimcədə türkmənlərə hücum edən çar onları elə qırdı ki öldürülənlər üçün ağı deyəcək adam da sağ qalmadı". "Türkmənlər, Gəncə, Tiflis və Dmanis tacirləri özlərini qara rəngə boyayaraq onlara tutular bu divanın qarşısını almaq üçün sultana müraciət etdilər". (2. s.191). Əslində isə Borçalıdan gələn şikayətçilər kömək üçün Sultan Mahmudun Aran, Naxçıvan və Araz çayına qədər olan ərazilərə vali təyin etdiyi 12 yaşlı Məlik Toğrulun yanına getmişdilər. (14. s. 117 ; 15.s.303-305).

Başqa bir ərəb mənbəsində isə Borçalı türklərinin kömək üçün xaçlılara qarşı apardığı qəhrəman mübarizəsilə İslam dünyasında şöhrət qazanmış 1115 – 1122 –ci illərdə Mardin hakimi olmuş Artıkoğlu Nəcməddin İlqazinin yanına elçilər göndərdiyi qeyd olunur (16.s.46). Məlik Toğrul da Artıkoğlu Nəcməddin İlqazidən "gürcü səfəri üçün hazırlıq görmə"sini istədi. Xaçlılarla mübarizə üçün Hələbdən Mardinə qoşun toplamağa gəlmiş İlqazi Məlik Toğruldan bu əmri alan kimi yaxın silahdaşı, xaçlılarla onunla çiyin-çiyinə vuruşmuş Bitlis hakimi Toğan Arslana Tiflis istiqamətində yürüşə başlamasını istəmişdi. (17.s.71-72). Toğan Arslan Bitlisdən Ərzuruma, oradan da Ərcivan (Trialeti) yolu ilə Tiflis istiqamətində hərəkətə başladı. Məlik Toğrul isə atabəyi Gündoğdu ilə birlikdə Gəncədən Tiflis istiqamətində yürüşə başladı. Ömumi sayı 30 minə çatan müsəlman ordusu Tiflis ətrafında birləşməli idilər. İlqazinin Tiflisə cəmi yarımgünlük məsafə qalana qədər yaxınlaşmasına baxmayaraq nə Toğan Arslanın, nə də Məlik Toğrulun orduları gəlib çıxmadı. IV David müttəfiqlərin birləşməsinə imkan verməyərək, 18 avqust 1121-ci ildə Didqori yaxınlığındakı dağlardan İlqazinin ordusuna qəfil hücum etdi. O hücumdan əvvəl 200 nəfər qıpçaqı guya təslim olmaları adı ilə İlqazinin ordusunun içərisinə göndərmişdi. Bu qıpçaqları əsir zənn edən müsəlman türklər onların ordugahın mərkəzinə qədər yaxınlaşmasına mane olmamışdılar. IV Davidin hücumu başlaması isə 200 nəfər qıpçaq sərrast ox atışları ilə İlqazi ordusu içərisində çaxnaşma yaratdı. İlqazi döyüş meydanını tərk etməyə məcbur oldu. 4 minə qədər müsəlman-türk qıpçaq-gürcü ordusu tərəfindən əsir tutuldu. (18.s.250). Bəzi mənbələrdə isə Didqoridə elə bir əhəmiyyətli döyüş olmadığını, müsəlman ordusunun dağ keçidlərində toplanan gürcülər tərəfindən qaya parçaları ilə həlak edilmələrini yazırlar. (15.s.271-273)

Bir il sonra Tiflisi işğal edən qıpçaq-gürcü ordusu Cəfərilərin 200 illik hakimiyyətinə son qoydular. Tiflis müsəlmanları qazını və xətibə aman üçün IV Davidin yanına göndərsələr də şəhər işğal edildi. (3. s.124). Gürcü-abxaz çarlığının paytaxtı Kutaisidən Tiflisə köçürüldü. Müsəlmanların qüvvələrinin Fələstini xaçlılardan qorumağa yönəlməsi Qaxetin və Borçalının gürcülərin əlinə keçməsinə səbəb oldu. (13.s. 72). 1123-cü ilin martında Dmanis əmirliyi IV Davidin əlinə keçdi. Bundan sonra qıpçaqlara üçün qışlaq yerləri paylayan IV David "daha böyük işlər" görmək haqqında fikirləşməyə başladı. (2. s.194).

Borçalı müsəlmanları 1122-ci ildə gürcülərə qarşı mübarizədə Bağdada gələrək Abbasi xəlifəsi əl-Müstəşidbillah Əbu Mənsur Fəzl ibn Məhəmməddən yardım istədilər. Sultan Toğrul bəyin

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

dövründən siyasi hakimiyyətdən məhrum olan Abbasi xəlifələri daha çox Səlcuqlu şahzadələrinin arasını vurmaqla məşğul olduqlarından borçalıların xahişlərini qulaqardına vurdular. Bu dəfə Borçalı müsəlmanlarının nümayəndələri Həmədana gedərək Sultan Mahmuddan kömək istədilər. (3.s.124). 1123-cü ildə Şirvan əhalisinin də gürcülərdən şikayət etmələrini nəzərə alan Sultan Mahmud qardaşı Toğrulla birlikdə Cənubi Qafqaza yürüş etdilər. O, IV Daviddən qıpçaqlar tərəfindən edilən səfərlərin dayandırılmasını tələb etdi. Səlcuqlu ordusu Şirvanı tutdu. Sultan Mahmud qıpçaq-gürcü ordusunun mühasirəsində olan Şabran üzərinə yürüşə hazırlaşarkən qıpçaqların Şabranda yaşayan soydaşlarına qarşı vuruşmaq istəməyərək IV Davidə qarşı üsyan qaldırdıqlarını eşitdi. Şabrandan geri çəkilən IV David Borçalıya qayıdaraq Ağcaqalanı tutub yandırdı. (2. s.193). Ani qalasının sahibi, Şəddadi nəslindən olan II Əbüləsvar, Ani ordusunu oğlu Fəzlunun başçılığı altında 1123-cü ildə Şirvana gələn Sultan Mahmudun sərəncamına göndərmişdi. Bundan istifadə edən şəhərin erməni əhalisi 1124-cü ildə IV Davidin yanına elçilər göndərərək şəhəri ona təslim etmək istədiklərini bildirdilər. Ermənilər gecə ilə şəhərin qala qapılarını IV Davidin əskərlərinin üzünə açdılar. Bu xəbəri eşidən Fəzlun Sultan Mahmuddan icazə alaraq Aniyə döndü. O, 1125-ci ilin yazında qonşu Dəbil və Qars əmirlərinin köməyi ilə şəhəri yenidən müsəlmanlara qaytara bildi (19.s. 197).

Tiflisin gürcülərin əlinə keçməsindən sonra gürcü çarlığının mərkəzinin və sikkəxananın buraya köçürülməsi nəticəsində müsəlman mədəniyyətinin gürcülərə təsiri daha da artdı. Qonşu ölkələrlə əlaqələr daha da canlandı. Bundan sonra hətta pul zərbində də Bizans təsiri aradan çıxaraq öz yerini müsəlman simvolikasına verdi. Zərb edilən pullar üzərində müsəlmanların kəlməyi-şəhadəti, hakimiyyətdə olan Abbasi xəlifəsinin adı, sonra isə hakimiyyətdə olan gürcü çarının adı yazılırdı. İslam dünyasının elm dili olan ərəb dili gürcülərin diplomatiya dilinə çevrildi. (13.s. 75-77).

1125-ci ildə IV Davidin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu I Dmitri gəldi. Bu dövrdə Sultan Mahmudun ölümündən sonra İraq səlcuq sultanlığında hakimiyyət uğrunda Sultan Səncərlə Davud, daha sonra isə II Toğrulla Məsud arasında mübarizə gedirdi. 1134-cü ilin oktyabrında II Toğrulun vəfatından sonra Sultan Məsud İraq Səlcuq sultanlığında şəriksiz şəkildə hökmdarlıq etməyə başladı. (20.s. 116). Sultan Məsud Arran və Azərbaycana Qara Sunqur adlı sərkərdəsini vali təyin etmişdi. Onun İraq Səlcuq sultanlığında gedən daxili çəkişmələrdə fəal iştirak etməsi Azərbaycanın qərb hissəsini tamamilə müdafiəsiz qoymuşdu. 1139-cu ildə Gəncədə zəlzələ oldu. Zəlzələnin baş verdiyi elə həmin gündə car Davidin oğlu – Gurgustan carı Demetre63 boyuk bir qoşunla hərəkət edərək Arran vilayətinə gəldi. O, öz sərkərdəsi İvanenin başçılığı altındakı qoşunla

paytaxt olan Gəncə şəhərinə catdı. Onlar sağ qalmış şəhər əhalisi üzərinə amansızcasına və kobud surətdə hucum edərək, hamını qılıncdan keçirdilər, ya da ozlərinə qul etdilər. İşğalcılar əhəmiyyətli bir şəhər olan Gəncənin birdən – birə Cəhənnəmə cevrildiyini (çunki burada qızıl yığınları insan cəsədləri ilə bir yerə qalanmışdı) gordulərsə də, əsla mərhəmət göstərmək istəmədilər. Qızıl və gümüş xəzinələrini qazıb çıxararaq ozləri ilə apardılar. İşğalcılar öz basqınları və işğəncələri ilə (xalqa) zəlzələdən daha çox əzab verdilər. (21.s. 390-391)

Zəlzələ zamanı Qara Sunqurun ailəsi də həlak olmuşdu. Şəhərin bərpasına şəxsən başçılıq edən Qara Sunqur hicri 535-ci ildə (1140-1141-ci il) ağ ciyər iltihabından öldü. O, ölümündən qabaq Çavlı Ət-Toğrulu öz yerinə Azərbaycan və Arranın hakimi kimi təyin etmişdi (22. s.33).

1146-cı ildə Çavlı Toğrulun ölümündən sonra bölgədə real hakimiyyəti hələ 1136-cı ildən Arrana iqtidar təyin olunmuş Şəmsəddin Eldəniz ələ aldı. Şəmsəddin Eldəniz qul bazarından İraq səlcuq sultanının vəziri Əbu Həmid Əki tərəfindən alınmışdı. 1122 – ci ilin mayında vəzir Əbu Həmid ismaillilər tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra onun varidatı, o cümlədən qulları da sultan Mahmudun ixtiyarına keçdi. Tezliklə Şəmsəddin Eldəniz at çapmaqda, ox atmaqda bütün sarayda seçililir və sultanın diqqətini cəlb edir. Sultan Mahmudun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn II Toğrul (1132 - 1135) Şəmsəddin Eldənizi özünün şəxsi məmurları sırasına keçirir. Saray intriqalarına qarışmayan, bir – birlərilə ədavət aparan feodal qruplarına qoşulmayan Şəmsəddin Eldəniz vəzifə pillələrilə sürətlə yüksələrək əmir rütbəsi aldı. Daha sonra II Toğrul Şəmsəddin Eldənizi azyaşlı oğlu Arslanşaha atabəy təyin etdi. II Toğrudan sonra hakimiyyətə gələn sultan Məsud Şəmsəddin Eldənizi II Toğrulun dul qadını Mömünə xatunla evləndirdi və 1136 – cı ildə Aranı ona iqta olaraq verdi. Şəmsəddin Eldənizin Mömünə xatundan iki oğlu – Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan və bir qızı oldu. Arana gələn Şəmsəddin Eldəniz buradakı çaxnaşmalara son qoydu və əhali arasında böyük hörmət qazandı. İraq

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

Səlcuq sultanlığı daxilində Abbasi xəlifələri tərəfindən qızıqdırılan əmirilər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gətirdiyi bir dövrdə, 1157-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz Borçalıda möhkəmlənmək istəyən gürcülərə qarşı mübarizə aparırdı. 1160 – cı ildə 20 minlik ordunun başında Həmədana gələn Şəmsəddin Eldəniz oğulluğu Arslanşahı sultan taxtına çıxartdı. (1. s.121).

1154 –cı ildə I Dmitri başını qırxtıraraq monax oldu və taxt-tacı oğlu V Davidə verdi. David isə azyaşlı oğlu Dmitrini 1156-cı ildə öz varisi elan edərək, çarlığın müvəqqəti idarəsini qardaşı Georgiyə həvalə etdi. Qardaşı ölən kimi hakimiyyəti ələ alan Georgi, III Georgi adı ilə taxta çıxaraq (1156-1184) Dmitri tərəfdarlarını məhv etdirdi. Hakimiyyəti ələ keçirən III Georgi Borçalıya və Azərbaycanın digər qərb ərazilərinə təcavüzkar hücumlar etməyə başladı. 1161 – ci ilin avqustunda gürcü çarı əvvəlcə Ani, sonra isə Dəbil şəhərini tutdu. Dəbilin 10 minə yaxın sakinini öldürdü, III Georgi çoxlu qadın və uşağı çıpaq – ayaqyalın əsir apardı. Bu vəhşiliyə dözə bilməyən gürcü qadınları dedilər : “ Siz müsəlmanları məcbur edirsiniz ki, onlar da bizimlə belə rəftar etsinlər”. Yalnız bundan sonra qadınların paltarları özlərinə qaytarıldı. (3.s.126).

Bir müddət sonra yenidən Azərbaycana soxulan gürcülər bu dəfə Gəncəni ələ keçirərək, qarət etdilər. III Georgi Şəmsəddin Eldənizə göndərdiyi məktubda Gəncə və Beyləqanın xəracını göndərməyi tələb etdi. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz gürcülərə cavab məktubunda yazırdı : “Mən İraqdan buraya ona görə gəldim ki, Tiflisi tutana qədər onu mühasirədə saxlayam. Əgər sizdə qüvvə varsa meydana çıxarın, çünki mən sizin ölkənizə girəcəm”. (1. s.137- 138).

1163 – cü ilin iyulunda sultan Arslan ibn Toğrulun orduları ilə Şəmsəddin Eldənizin Azərbaycan ordusu Naxçıvandan birləşdilər. Az sonra bu orduya Ərmən hakimi Sökmən ibn İbrahimin ordusu da qoşuldu. Qorxuya düşən III Georgi elçilər göndərərək barışıq istədi. Sultan Arslanşahın çadırında müşavirə çağırıldı. Hamı üzünü Şəmsəddin Eldənizə tutaraq nə qərara gəldiyini soruşdular. Uzaqgörən dövlət xadimi dedi : “Biz bu qədər xərc çəkib ordu ilə gəlmişik...İslam düşmənləri ilə qarşılaşmamış qisas qaynaqlarından toplanmış gücümüzü onlara göstərməliyik ki onların tamah hissələrini və qüdrətlərini məhv edərək onların ürəyinə qorxu salsın”. Şəmsəddin Eldənizdən sonra Ərmən hakimi Sökmən ibn İbrahim dedi : “İslamın düşmənlərinin qəlbi müsəlmanlara qarşı sərtidir. Dünən onlar mənim gözlərimin qabağında Dəbili talayaraq, onun əhalisini əsir apardılar. Biz bura düşmənlə qarşılaşmaq, düşmənin gətirdiyi bədxahlığı və kini dəf etməliyik. Əgər biz savaşa girməsək bu düşmənin tamahını daha da artıracaq... və müsəlmanlar bədbəxtliyə düşər olacaqlar . Bundan sonra çadırdakı əmiriləri bir-bir qucaqlayaraq üzlərindən öpən Şəmsəddin Eldəniz dedi : “İndi anladım ki hər biriniz cihad üçün alışıb-yanır və Allahın düşmənləri ilə savaşımaqda qərarlısınız... Canınızı tək və qüdrətli Allah yolunda cihad üçün verin!”. Yol boyu çoxlu yerli mülki türk əhalisi də nizami orduya qoşuldular. Üçdişli nizələrlə silahlanmış, cins atlar, yaxşı qatırlar, və döyüş arabaları ilə təchiz olunmuş gürcülər Şəmsəddin Eldənizin ordusuna hücum etdilər. «Allahü – əkbər nidaları altında döyüşə girən mətanətli və cəsəətli müsəlmanlar günortadan sonra kafirlərə qalib gələrək, onların on minini qılıncdan keçirdilər». III Georgi qaçmaqla canını qurtardı. (1. s.138- 140). Səlcuqlu-Azərbaycan ordusunun qələbə qazanmasında gürcülər haqqında Şəmsəddin Eldənizə məlumatlar ötürmüş, türk əsilli Orbelianlar nəslindən olan İvane,Liparit və Elikumun böyük xidmətləri olmuşdu. (22. s.54). Borçalını azad edən Səlcuq-Azərbaycan ordusu xeyli qənimət ələ keçirdi. Şəmsəddin Eldəniz qızıl və gümüş su qablarını adamların su içməsi üçün Həmədanın cümə məscidinə göndərdi. (1. s.236).

Belə ağır məğlubiyyətə baxmayaraq, gürcülər 1164 – cü ilin aprelində yenidən Anini ələ keçirib taladılar. Özünü yetirən Şəmsəddin Eldəniz onları qovdu və şəhərin bərpası haqqında göstəriş verdi.1166-cı ildə III Georgi yenidən Azərbaycana soxularaq Gəncəyə qədərki əraziləri talan etdi. (3.s.127).

1174 – cü ilin yanvarında Naxçıvandan Həmədana gələn Mömünə xatun gürcülərin Gəncəyə basqın etmələri haqqında öz ərinə xəbər gətirdi. Öz oğulları ilə Naxçıvana gələn Şəmsəddin Eldəniz 12 iyul 1174 – cü ildə qurban bayramı günü gürcüləri cəzalandırmaq üçün yürüşə başladı. Gürcülər əlçatmaz dağlarda və meşələrdə gizlənməklə canlarını qurtara bildilər. Borçalıdakı Ağcaqalanı düşməndən azad edən Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvana qayıtdı.1175 – ci ilin payızında gürcülərin yenidən Anini ələ keçirərək dağıtmaları Şəmsəddin Eldənizin III Georgiyə qarşı hərbi əməliyyata başlamasına səbəb oldu. Loru – Başkeçid (indiki Dmanisi) düzənliyinə çaan Azərbaycan ordusu

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

gürcüləri keçilməz sıx meşələrə sıxışdırdı. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz III Georginin kiçik bir dəstə ilə Başkeçid (Dmanisi) dağlarında gizləndiyini eşidi. Dan yeri söküldükdə onun göndərdiyi azsaylı qoşun III Georgini haqlasa da, çar birtəhər ata minib qaçmağa macal tapdı. Yaxın adamlarının təkidilə yenidən geri qayıdaraq onu təqib edən Şəmsəddin Eldənizin azsaylı dəstəsinə hücum etsə də, mənbələrin yazdığına görə "müsəlmanlar elə bir qələbə qazandılar ki, beləsinə kimsə xatırlaya bilmirdi". Bu məğlubiyyətdən sonra III Georgi Anini onun keçmiş hakimlərinin qohumlarına qaytardı və ona "bir daha Anini görmək nəsbib olmadı". (22. s.57-59; 2.s.249)

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz 1175-ci ilin noyabrında vəfat etdi. O dövrün hətta erməni və gürcü mənbələrinə görə gürcülər və onun xristian dinli havadarları ilə arasıkəsilməz mübarizə aparmasına baxmayaraq, o «xristianları sevir, ölkəsinin abadlığına qayğı göstərir, xeyirxah xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə fərqlənirdi. Onun hakimiyyəti illərində ... əmin – amanlıq hökm sürürdü». (22. s.59).

Şəmsəddin Eldəniz hələ öz sağlığında böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı sultanın hacibi, yəni baş vəziri, kiçik oğlu Qızıl Arslanı isə sultan qoşunlarının ali baş komandanı təyin etdirmişdi. Şəmsəddin Eldənizin vəfatından sonra onun varisləri olmuş oğulları – Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan Eldənizlər Azərbaycanın qərb sərhədlərindən çox ölkənin cənub torpaqlarının qorunmasına diqqət yetirirdilər. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın üç arvadından dörd oğlu və bir qızı olmuşdu. Rey hakiminin qızı İncə xatundan Qutluğ İncə və Əmir Əmiran Ömər adlı iki oğlu, Qüteybə xatundan Əbubəkr adlı oğlu, Zahidə xatundan isə Özbək adlı oğlu və Cəlalyyə adlı qızı olmuşdu. Orta əsr tarixçisi Sədrəddin əl – Hüseyninin yazdığına görə hələ öz sağlığında Məhəmməd Cahan Pəhləvan «Azərbaycan və Arranın idarə olunmasını Əbubəkrə tapşırır. Əbubəkrin tərbiyəsini isə Qızıl Arslana həvalə edir». O, uşaqlarına «Qızıl Arslana tabe olmağı, Sultan Toğrulun qulluğunda durmağı, xəlifənin nəcib peyğəmbərlik əmrlərini həyata keçirməkdən boyun qaçırmağı» vəsiyyət edir. (1. s.149).

Məhəmməd Cahan Pəhləvandan sonra hakimiyyətə gələn Qızıl Arslan (1186-1191) Sultan III Toğrulun Səlcuq əmirilərindən ibarət olan qüvvələrini və Məhəmməd Cahanın İncə Xatundan olan oğulları Qutluğ İncə və Əmir Əmiran Ömərən ibarət olan müxalifəti zərərsizləşdirdi. O, İncə Xatınla evləndi, qardaşı oğulları Qutluğ İncə və Əmir Əmiran Ömərle barışdı. Qızıl Arslan 1190-cı il Həmədan vuruşmasında sultan III Toğrul və onun oğlu Məlikşahı əsir aldı. 1191-ci ildə Qızıl Arslan Xəlifə Ən-Nasirin razılığı ilə sultan elan edildi. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsindən narazı qalan iri feodallar İncə Xatunun başçılığı ilə 1191-ci ildə sui-qəsd təşkil edib Qızıl Arslanı öldürdülər. (22. s.86)

Hakimiyyətə Əbu Bəkr gəlsə də, onun ögey qardaşları Qutluğ İncə və Əmir Əmiran Ömər İsfahan, Rey və İraqı Atabəylər dövlətindən ayırdılar. Eldənizlər dövlətində meydana gələn daxili çəkişmələrdən Şirvanşah I Axsitan və gürcülər məharətlə istifadə etdilər. I Axsitan öz qızını Əmir Əmiran Ömərə verib, onu qardaşı Əbu Bəkrə qarşı qaldırdı. Şirvanşahın, gürcülərin və Əmir Əmiran Ömər in birləşmiş qüvvələri 1194 – cü ildə Şəmkir, sonra isə Beyləqan vuruşmalarında Əbu Bəkr i məğlub etdilər. Həmin ildə İraq Səlcuq sultanlığının son nümayəndəsi olan III Toğrul Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə Qutluğ İncə tərəfindən məğlub edilərək öldürüldü. "Səlcuqlu tonqalından olan son közün külü göyə sovruldu". (1.s.164)

XIII əsrin ilk on ilində Borçalı və digər Qərbi Azərbaycan torpaqları deyil, hətta Güney Azərbaycan da gürcülərin dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

ƏDƏBİYYAT :

1. Садр Ад-дин Али Ал-Хусайни.Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара ва-л-мулук ас-Селджукийя – издание текста, перевод,введение,примечания и приложения З.М.Бунятова. Москва,1980.
2. Картлис цховреба. Тбилиси, 2008.
3. Материалы по истории Азербайджана из Тарих аль-камиль ибн Ал-Асира. Баку,1940.
4. M.F.Kırzioğlu.Kırçaklar.Ankara,1992.
5. Turan O. Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyyeti.İstanbul,1995.
6. Yınanç M.H., Türkiye tarihi.Selçuklular devri.İstanbul,1944.
7. Kafesoğlu İ., Sultan Melikşah.İstanbul,1973.
8. Brosset M.F., Gürcistan tarihi (nəşrə hazırlayan Erdoğan Merçil).Ankara,2003.
9. Sibte İbn ül-Cevzi. Mirat üz-Zaman fi Tarih ül Ayan (yay. A.Sevim). Ankara,1968.
10. Turan O., Selçuklular zamanından Türkiye.İstanbul,1995.
11. Şengeliya N.N,XI əsrdə Səlcuqlular və Gürcüstan (gürcü dilində).Tbilisi,1968.
12. M.A.Köymen. Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara,1983.
13. Пахомов Е.А., Монеты Грузии.Тбилиси, 1970.
14. Müverrih Vardan . Türk fütuhâtı tarihi (889-1269) . İstanbul, 1937.
15. Urfalı Mateos Vekayinamesi (1136-1162), Hrant D. Andreasyan (cev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1987.
16. Церетели Г.В., Арабская хрестоматия. Тбилиси,1949.
17. Sevim A., Ünlü Selçuklu komutanları.Ankara,1990.
18. Gregory Abul Farac (Bar Hebreus).Abul Farac tarihi.Türceye çeviren R.O.Dogrul. c. II,Ankara,1999.
19. Müverrih Vardan . Türk fütuhâtı tarihi (889-1269) . İstanbul, 1937
20. Kafesoğlu İ., Selçuklular, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Tarih Dizisi.İstanbul, 1992.
21. Mxitar Qoş .Alban salnaməsi. Bakı,2006.
22. Bünyadov Z.M., Azərbaycan Atabəyləri dövləti.Bakı,1985.

КЕРЕМ МАМЕДОВ

*Доктор философии по истории,
доцент кафедры Археологии и Этнографии
Бакинского Государственного Университета
e-mail : kerem_mammedov@yahoo.com*

БОРЧАЛЫ В СОСТАВЕ ВЕЛИКОЙ СЕЛЬДЖУКИДСКОЙ ИМПЕРИИ

В середине XI века Южный Кавказ, в том числе исторический Борчалинский магал (южная и юго-восточная часть нынешней Грузии и северная часть Армянской Республики) был включен в состав Великой Сельджукидской империи. Объектом исследования данной статьи избран этот период истории Борчалы.

Tarix və onun problemləri, № 4 2011

KEREM MAMMEDOV

**The doctor of philosophy on stories,
The senior lectures of chair of Archeology
and Ethnography of Baku State University
e-mail : kerem_memmedov@yahoo.com**

BORCHALI IN THE GRAND SELJUK EMPIRE

In XI the mid-century, the Southern Caucasus, including historical Borchali region (southern and south-eastern part of present-day Georgia and the northern part of the Republic of Armenia) was included in the Great Seljuk Empire. Object of study in this article was elected during this period of history Borchali.

Rəyçilər: prof. Q.S.İsmayılzadə, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

BDU-nun «Arxeologiya və Etnoqrafiya» kafedrasının 16.11.2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)